

International JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 30.07.2023
Published /Yayınlanma 30.09.2023
Volume/Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 10(99), 2176-2184

10.5281/zenodo.8396556
Araştırma Makalesi
ISSN: 2459-1149

Dr. Öğrt. Üyesi Vedat Tezcan

<https://orcid.org/0000-0002-3843-9786>

Süleyman Demirel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema, Isparta / TÜRKİYE

Ateist Bir Filozof Mitolojik Bir Felsefe: Camus'da Bir Yaratma Eylemi Olarak Sanat

An Atheist Philosopher A Mythological Philosophy: Art as an Act of Creation in Camus

ÖZET

Albert Camus, çağdaş edebiyat ve felsefenin dünya çapında kabul görmüş en önemli karakterlerindedir. Edebiyat ödüllü yazar, dünya savaşlarının yön verdiği bir çağa şahitlik etmiş ve bu çağın karmaşık ruh halini edebi ve felsefi eserlerinde çözümlenmeye çalışmıştır. Camus'a göre insan varoluşu etik, politik, estetik anlamda kendisini düzenleyecek aşkın referans sistemlerine bağlanamaz. Bu çerçevede örneğin Tanrı gibi aşkın bir referans kaynağından, dünyada yaşanmakta olan sürece katkı sunması beklenmemelidir. Söz konusu bu durumun en açık gerekçesi, kendisinden katkı beklenen kaynağın dünyaya dışsal olmasıdır.

Camus'un, aşkınlık karşıtı düşüncesi, insan varoluşuyla ilgili tüm açıklama biçimlerini dünyayla sınırlar. Ancak bu durum ilginç bir soruna gebedir: İnsan ve dünya arasındaki uyumsuzluk problemi. Filozofa göre insan, sahip olduğu bilinçli yapısı gereği dünyayla uyumsuzdur. İnsan dünyaya için bir varlıktır ama tümüyle de ona benzemez. Camus için varoluşun tanımlanmasında anlam problemi yaratan bu saçmalık, felsefi planda mutlaka çözümlenmelidir. Aksi takdirde insan için intihara kaçınılmazdır. Camus'a göre insan-dünya ilişkisindeki uyumsuzluk, sanatsal yaratıcılığın insan deneyiminin çoğaltılmasına yönelik sunduğu alternatif yaşam olanaklarıyla düzenlenebilir. Sanat eserleri insan yaşamını çeşitlendirecek, ona mevcut alışkanlıkların dışında yeni imkânlar sunabilecek en önemli kaynaklardır. Sanatsal yaratıcılık hayatı değiştirici bu gücüyle klişeleşmiş, donuklaşmış oluş biçimlerine başkaldırır.

Bu çalışma, ateist bir filozofun Tanrı karşıtı fikirlerinin kökenlerine odaklanmaktan ziyade, ateist bir zihnin insan-dünya ilişkisini nasıl tanımladığını görmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede yaşadığı çağın politik ateizminden kaçınarak, varoluşsal sorunlarına felsefi bir zeminde çözüm arayan Albert Camus'un düşünceleri inceleme konusu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Absürt, Tanrı, Sanat, Yaratıcılık, Sisyphos, Ateizm.

ABSTRACT

Albert Camus is one of the most important characters of contemporary literature and philosophy, recognized worldwide. The literature award-winning author witnessed an era dominated by world wars and tried to analyze the complex mood of this era in his literary and philosophical works. According to Camus, human existence cannot be connected to transcendental reference systems that will regulate itself in ethical, political and aesthetic terms. In this context, it should not be expected from a transcendent reference source such as God to contribute to the process in the world. The most obvious reason for this situation is that the source from which contribution is expected is external to the world.

Camus's anti-transcendent thought limits all forms of explanation of human existence to the world. However, this situation is pregnant with an interesting problem: the problem of incompatibility between man and the world. According to the philosopher, man is incompatible with the world due to his conscious nature. Man is an immanent being in the world, but he is not entirely like him. This absurdity, which creates a problem of meaning in the definition of existence for Camus, must be resolved on a philosophical basis. Otherwise, suicide is inevitable. According to Camus, disharmony in the human-world relationship can be regulated by the alternative living possibilities that artistic creativity offers for the reproduction of the human experience. Works of art are the most important resources that will diversify human life and offer new opportunities beyond existing habits. With this life-changing power of artistic creativity, it rebels against stereotypical and dulled forms of being.

Rather than focusing on the origins of an atheist philosopher's anti-God ideas, this study aims to see how an atheist mind defines the human-world relationship. In this context, the thoughts of Albert Camus, who avoided the political atheism of his age and sought solutions to his existential problems on a philosophical basis, were examined.

Keywords: Absurd, God, Art, Creativity, Sisyphus, Atheism.

1. GİRİŞ

Düşünce dünyasında ateizm problemi tarihi çok eskilere uzanan bir geçmişe sahiptir. Felsefi anlamda Antikçağ Yunan sofistlerinden Kritias'a, yine aynı çağda yaşayan Krene Okulundan Evhemeros'a uzanan problem, en açık şekliyle Sokrates'e yapılan suçlamada kayıtlara geçer. Problem, tarih içinde kazandığı birçok farklı boyutla bugün de insanlığı meşgul etmeye devam etmektedir (Erdem, 1999: 154-155).

Kavram olarak Ateizm, Yunanca Theos ve Latince Deus terimlerinden önüne a olumsuzluk ekinin ilave edilmesiyle türetilmiştir (Taylan, 2000: 155). Bu çerçevede *“Teizm, bir Tanrı'nın varlığını kabul etmek ya da Tanrı inancına sahip olmak anlamına gelirken, ateizm ise bunun zıddı anlamında bir Tanrı'nın varlığını reddetmek, bu yönde bir inanca sahip olmamak anlamına gelmektedir.”* (İmamoğlu, Yazoğlu ve Başçı, 2020: 227). Mehmet S. Aydın'a göre tanımı kolay anlaşılır nitelikte olan kavramın, pratik anlamda kimleri ifade edileceği, ölçütlerinin sınırlarının ne olacağı türünden sorular cevabı kolay sorular değildir. Örneğin, Fichte, Spinoza, Hegel gibi eserinde Tanrı vurgusuna önem veren filozoflar ateist olmakla suçlanmış, ancak onlar bu suçlanmayı reddetmişlerdir (Aydın, 1999: 208). Dolayısıyla konunun pratik yanının, teorik yanına oranla daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışmada ateizm kavramının teorik boyutu tartışma dışı bırakılarak, yirminci yüzyılın yetiştirdiği önemli bir filozofun, tanrıtanımaz bir perspektiften dünya-insan-varoluş kavramlarına nasıl baktığı incelenecektir. Ateist bir bakışın dünya algısını kavramada önemli bir perspektif kazandıracığı düşünülen bu inceleme, temel olarak üç bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölümde, Camus'un düşüncesinin çıkış noktasını anlamada geri plan oluşturacak kısa bir inceleme yapılmıştır. İkinci bölümde filozofun insan-dünya ilişkisini tanımlayışı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise aşkın bir referans sistemine başvurmadan insan ve dünya arasındaki uyumsuzluğun sanatsal yaratıcılıkla nasıl düzenlenebileceği incelenmiştir.

2. PSİKOLOJİDEN ONTOLOJİYE CAMUS'DA FELSEFİ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ

Albert Camus'a göre felsefe, insanın merak uyandıran konular üzerine sistemsiz, amaçsız, yöntemsiz bir şekilde düşünme etkinliği değildir. Aksine, insan yaşamını değerli kılan oldukça kritik önemdeki konuları araştırması hasebiyle felsefe, en az diğer bilimsel disiplinler kadar sistemli bir düşünme biçimidir. Bunun için felsefi soruşturma, ilk önce incelemek istediği konuyu mahiyetine göre önemli ve ertelenebilir olarak sınıflandırmalıdır. Önem sırasının başında ise insan yaşamının anlamı bulunur. Camus'un bu konuda felsefi bir tirada dönüşmüş sözleri şu şekildedir: *“Yaşamın yaşanmaya değer değmediği konusunda bir yargıya varmak, felsefenin temel sorusuna yanıt vermektir.”* (Camus, 1997: 15).

Camus, felsefi önem sırasına gösterdiği titizliği kanıtlamak istercesine, yaşamın anlamıyla ilgili konu incelemesine felsefe ve bilimden verdiği iki örnekle giriş yapar. Filozofa göre hiçbir insan, karşılaştığı ontolojik bir sorun karşısında kendisini öldürmek zorunda hissetmez. Aynı şey bilimsel bir gerçeklik için de geçerlidir. Tam da bu yüzden Galileo'nun kendisine yapılan baskıya boyun eğerek hayatını kurtarmış olması tümüyle doğru bir eylemdir. Güneşin ya da dünyanın neyin etrafında döndüğüne dair bilimsel bir sorun, insan yaşam karşısında hiçbir anlama sahip değildir. İnsan, her şeyden önce dünyadaki varlığının ne anlama geldiğine kabul edilebilir bir cevap vermelidir (Camus, 1997: 16). Camus, varoluşun anlamıyla ilgili tüm bu soruşturmayı tarihe geçecek bir cümleyle kısaca şöyle formüle eder: *“Gerçekten önemli olan tek bir felsefe sorunu vardır; intihar.”* (Camus, 1997: 15).

Camus, birçok insanın ezbere bildiği bu cümlenin içinde geçtiği “Sisfos Söyleni” adlı kitabı ilk kez 1942'de yayımlamıştır. Ancak 1937 yayımladığı ilk eseri “Tersi ve Yüzü” (L'Envers et L'Endroit)'de de merkezi felsefi problem aynıdır: Saçma/absürd/uyumsuz bir yaşama katlanmak nasıl mümkündür ya da böyle bir yaşam karşısında intiharı engelleyecek kabul edilebilir gerekçe bulunabilir mi? (Gündoğan, 2009)

Camus'un tüm kariyeri boyunca cevabını vermeye çalışacağı bu sorular, felsefi nitelikleri yanında duygusal bir şiddete de sahiptir. Çağdaşı birçok düşünür ve filozofla birlikte Camus, yer yer duygusallığın ağır bastığı bir psikolojiyle, çoğunluğu çağın karakterinden kaynaklı bu probleme yoğun bir mesai harcar. Nobel konuşmasında konunun psikolojik yönüyle ilgili kurduğu şu cümleler oldukça ilginçtir:

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında doğan, Hitler iktidara geldiğinde ve devrimin ilk yıllarında yirmili yaşlarda olan bu insanlar, eğitimlerini tamamlamış olarak İspanya İç Savaşı, İkinci Dünya Savaşı ile karşı karşıya kalmışlardı. Savaş, toplama kampları, işkence ve hapisanelerle dolu bir Avrupa. Aynı insanlar bugün nükleer yıkımla tehdit edilen bir dünyada oğullarını büyütme ve eserlerini yaratmak zorundalar. Sanırım hiç kimse onlardan iyimser olmalarını isteyemez (Camus, 1957).

Filozofların düşüncelerine biyograf gibi yaklaşmak, fikirlerin kaynağını bir takım yaşanmış anekdotlara indirgemek ne derece doğrudur tartışılır. Bunun en azında felsefece bir yaklaşım olmadığını söylemek mümkün. Her ne kadar Camus, tarihsel anlamda maruz kaldığı gerçekliklerin düşüncelerine etkisi üzerine değerlendirme yapsa da yine de kıymeti daha evrensel olabilecek fikirleri kişisel bir biyografiye indirgemekte ısrar edilmemelidir. Başından savaşlar, yokluklar, ölümler geçmiştir dolayısıyla Camus'un ateizmi ve kötücül dünya algısının kökünde yaşamış olduğu söz konusu bu gerçeklikler vardır gibi bir yaklaşım sığ olmasa bile eksiktir. Tamda bu nedene yöntem bilimsel açıdan felsefe tarihine yabancı bu yaklaşıma burada gereğinden fazla yer verilmeyecektir.

Camus'un düşüncelerini analiz ederken tarihsel ya da biyografik indirgemecilikten ziyade, başka bir perspektifte yaslanmak daha uygun olabilir. Fransız felsefesinin karakterinde sıkça gözlemlenen bir şey, filozofların düşünsel gelişiminde psikolojiden ontolojiye ilerleyen bir seyrin takip edildiğidir. Hakan Yücefer, Deleuze'un Bergsonculuk kitabına yazdığı giriş yazısında Bergson'un fikri gelişimini değerlendirirken bu konuya dikkat çeker [Deleuze, (Yücefer; Giriş) 2005: 25]. Yücefer'e göre Bergson'un düşünsel gelişimi 1889'da yayımlanan "Bilincin Dolaysız Verileri Üzerine Deneme"den, 1907'de yayımlanan "Yaratıcı Tekamül"e kadar önemli değişikliklerden geçer. Konu hakkındaki fikir değişikliğinden daha çok fikrin kendi içindeki evrimi olarak değerlendirilmesi gereken bu durum, Fransız felsefesinde sıkça görülen psikolojiden ontolojiye doğru seyrin yetkin bir göstergesidir.

Camus'un felsefi yaklaşımı genel olarak Fransız felsefesi için bahsedilen bu duruma oldukça benzer. Bu çerçevede filozofun düşüncelerini anlamaya çalışırken iki şeye özellikle dikkat etmek gerekir. Bunlardan ilki, psikolojik yönü ağır basan bir felsefeyi psikanalistin bakış açısına indirgemekten sakınmak. İkincisi, klasik ontoloji perspektifinden bakarak bu aşamaya geçmede zorlanan bir düşünceyi felsefeden soyutlamak. Camus'u anlamak belki de onu bu iki kriterin ortasına bir yere yerleştirmekle mümkündür. İndirgemeci psikanalitik bakış ve klasik ontolojinin arasında daha /absürt/uygunsuz/ bir yer: Sanat

3. CAMUS'UN TANRISIZ PERSPEKTİFİNDE İNSAN-DÜNYA İLİŞKİSİ

Camus'un düşüncesinin merkezi kavramı "Absürt"tür (Foley, 2008: 5). Tahsin Yücel tarafından 'uygunsuz' olarak Türkçeye çevrilen kavram, insanla dünya arasındaki ilişkinin kopukluğunu ya da uygunsuzluğunu ifade için kullanılır. Camus'a göre insan ve dünya, kendi özdeşliklerinde "başka" şeylerdir ve ilişkisizlikleri durumunda absürdün dışında kalırlar. İnsan ve dünya yan yana ya da karşı karşıya durabilirler ancak bu onların eşleşebileceği anlamına gelmez. Aksine, söz konusu ontolojik uyumsuzluktan dolayı ilişkiye zorlandıklarında saçmalık/absürtlük ortaya çıkar (Eren, 2011). Camus'un ontolojiye hızlıca girip çıktığı yer burasıdır. Uğraşmak istediği şeyin başka olduğunu vurgulamak istercesine, konunun ontolojik boyutunu hızlıca kat eder. Camus için, dünya ve insanın başkalığı hakkında pratik hayattan verilecek negatif örnekler, bu konuyla ilgili genel bir yargıya ulaşmak için yeterlidir. Örneğin filozofa göre, hayatın sür git devam eden tekdüzelikleri, dünya ve insan arasındaki gerilimi ifade de yeterlidir (Tiberghien, 2017). Camus bu söz konusu tekdüzelikleri şöyle betimler: "*Yataktan kalkma, tramvay, dört saat çalışma, yemek, uyku ve aynı uyum içinde Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, Cumartesi, çoğu kez kolaylıkla izlenir bu yol.*" (Camus, 1997: 24).

Camus'a göre hayatın kanıksanmış olağan akışı seyrini sürdürürken, önceden hesaplanmamış, ancak akla gelmesi muhtemel tehlikeli bir soru açığa çıkar: Tüm bu olup bitenler ne anlama geliyor? Hayatın sıradan akışını kesintiye uğratacak bu soru, insanı zorlayacağı niteliksel değişimden dolayı aynı zamanda çok tehlikelidir. Camus'a göre tüm basit görünüşüyle soru dünyayı meydana getiren bütün dekorları yıkma gücündedir (Camus, 1997: 24). Aniden beliren soru aracılığıyla kişi gündelik işlerin monotonluğunu bilinçli olarak fark ettiğinde dünya ile bilinç arasında varsayılan bağ kopar ve tüm illüzyon bozulur.

Camus'a göre, dünya ve bilinç arasındaki gerilimi açığa çıkaran "neden" sorusunun gücü tartışma gerektirmezken, soruyu varoluşa taşıyacak pratik bir yöntemin varlığı tartışmalıdır. Filozofa göre insanın absürtün farkına varması için özel bir şey yapması gerekmez. Saçmalık duygusu aniden hesapsız olarak kişinin karşısına çıkarır. Camus'un ifadesiyle "*Uyumsuzluk duygusu, her sokağın döneminde, her adamın yüzüne çarpabilir.*" (Camus, 1997: 22). Gündoğan, aniden ve sert bir biçimde açığa çıkması muhtemel absürdün insan-dünya ilişkisinin saçmalığını şu şekilde ifade eder:

Saçmanın vatani insan bilincidir ve o, insan bilincinde kök salmıştır. Buna rağmen insan, dünya olmadığı için ona bir anlam yüklemeye çalışır. Ama insan, anlam aramaya ve dünyaya anlam yüklemeye çalıştığında görür ki, kendisi çaresiz ve dünya sağır ve dilsizdir. Dünyanın sağır ve dilsizliği, saçma duygusunun bir başka kaynağıdır (Gündoğan, 2009).

Tüm bu fark etme sonucundan ne olur? İnsan ve dünya arasındaki kopukluğun ya da maruz kalınan bu ilişkinin absürtlüğü karşısında insan ne yapabilir? Camus'a göre bu durumda yapılabileceklerin sayısı oldukça sınırlıdır. Dünyayı meydana getiren uyumluluk, ereksellik, anlam gibi illüzyon duvarları yıkılıp, değerlerin kaynağındaki boşluk ifşa olduğunda yapılabilecek sadece üç şey vardır: Umut etmek, intihar ya da başkaldırı (Koç, 2016).

Absürtle kurulan ilişkinin çerçevesi bu şekilde çizildiğinde genel olarak ortaya çıkan düşünsel özet şu şekilde yapılabilir. İnsan, olağan yaşamının bir anında dünyaya olan yabancılığını fark eder. Söz konusu fark ediş yaşamın anlamının köken bulduğu tüm tinsel referansları yıkar. Bu durumda kişinin geriye yapılabileceği tek şey, kullanılabilir her hangi bir yöntemle saçmayı sonlandırmaktır... Camus'un absürdizmine böyle bir yaklaşım doğru bir takım çıkarımlara sahip olmakla beraber, temel bazı hataları içinde barındırmaktadır. Bunlar nelerdir?

Öncelikle söylenmesi gereken şey; insan-dünya ilişkisindeki saçmalığın, aynı zamanda insanı dünyadan ayıran tekil farkı da yaratan ontolojik imkân olduğudur. İnsan, saçmayı ancak dünyayla uyumsuzluğunu fark ettiğinde, kendisini dünyadan ayıran tekil farkı gördüğünde anlayabilir. Bu şey dünyayla eşleşmesini olanaksız kılan, doğa farkıyla onu dünyadan ayıran rasyonel bir varlık olduğu gerçeğidir. Camus'a göre doğa farkından kaynaklanan bu gerçek, aşılma ihtimali olmayan ontik bir niteliktir (Yıldıztaş, 2010: 124). Böyle olduğu için insan bu yönde bir çabaya hiçbir zaman girişmemelidir. Aksine bu uygunsuzluk/saçmalık, insan-dünya ilişkisinin kabul edilebilir bir evreye erişmesi için sürekli akılda tutulmalıdır (Şişman, 2006). Saçmanın varlığının korunmasıyla ilgili bu zorunluluk, yukarıda adı geçen iki kavramı geçersiz kılar: Umut ve intihar. Bunlar biri fiziksel diğeri metafizik nitelikte olmak üzere dünyadaki anlamsız yaşamı anlamlı kılabilen insanın başvurduğu iki yöntemdir (Camus, 1997: 20). Ancak her iki yöntem de insanın kendi tekil farkını bulmasını sağlayan saçmanın varlığını ortadan kaldırdığı için yanlıştır. Camus'a göre fiziksel intihar eylemi, kişinin anlam bulamadığı bir dünyadan ayrılarak, anlamsızlığa/saçmalığa son vermek niyetiyle yaptığı bir eylemdir. Ne var ki bu durumda kişinin yapmış olduğu eylemle saçmanın varlığında bir eksilme olmaz. Aksine varlığı ortadan kalkan kişinin kendisidir (Gündoğan, 2009). Camus'a göre böyle bir eylem her şeyi başından yanlış anlamış olmanın bir neticesidir; çünkü ne insan ne de dünya kendi tekilliklerinde uygunsuz/anlamsız/saçma değildirler. İki doğa farkının bilinçsiz ilişkisinde ortaya çıkan uygunsuzluk, taraflardan birinin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmaz. Dolayısıyla saçmanın izalesi için intihar sonuçsuz bir eylem olmanın ötesine geçmeyecektir.

İkinci eylem türü olan umut ise insan yaşamında daha köklü bir yere sahiptir. Camus'un metafizik intihar olarak gördüğü umut, fiziksel intiharda olduğu gibi problematik durum için gerçekçi bir çözüm üretmez. Metafizik intiharıyla kişi, anlamsızlık karşısında aşkın bir boyuttan dünyaya içkin bir çözüm üretmesini talep eder (Eren, 2011). Saçmayı fark ediş, bilinci hızlıca anlam üretmeye iter ve ilk elden çözüm önerisi geleceğin yeniden planlanması olarak gelir. Her ne kadar Camus, bu konuda detay vermese de söz konusu çözümün toplumsallığıyla ilgili bir şeyler söylemek mümkündür. Herkesçe bilinir ki bireysel geleceğin düzenlenmesiyle ilgili tasavvur ve planlar her toplulukta bulunur. Özel olarak dinler bu konuda insan yaşamının sonsuzdaki geleceğiyle ilgili oldukça gelişmiş açıklamalar yapmaktadırlar (Tiberghien, 2017). Camus, tüm bunların farkında olarak detaya girme gereksinimi duymaksızın, metafizik intiharı Tanrı ve din kavramları üzerinden şekillendirir. İnsan bilincine dünyadan kopuklukla baş etmek için direnç malzemeleri sunan dinler, söz konusu bu malzemelerle kişisel bilinçlere saçmadan kurtuluşa dair umut ekerler.

Camus için metafizik intiharı kökenindeki temel problem, tıpkı insan gibi Tanrı'nın da dünyaya dışsallığında aranmalıdır (Camus, 1997: 41-42). İnsan, sahip olduğu bilinç gereği dünyanın dışına düşerken Tanrı, aşkın nitelikleriyle tümüyle fiziksel alanın dışında kalır. Dolayısıyla, Tanrı'nın insanla dünya arasında kurması beklenen anlam bağı, bu konuda insanın başarabileceğine oranla kıyasla neredeyse imkânsızdır. İnsan en azından fizik bedeniyle dünyaya aittir. Camus, bu tür açık problemlerden dolayı, teist varoluşçuluğun babalarından Kierkegaard'ın dünya-insan-Tanrı ilişkisine dair söylediklerini eleştirir. Bu konuda özellikle Kierkegaard'ın seçilmiş olması, onun tıpkı Camus gibi insan-dünya ilişkisini temelde saçma görmesi ile ilgilidir. Ancak kabul ettiği bu ontik saçmalığı Kierkegaard, saçmalığın dışına düşen aşkın bir Tanrı fikriyle çözmeye çalışır (Akbulut, 2014: 117).

Camus'un Tanrı'nın olaylara dışsallığıyla ilgili iddialarının ardında ikinci bir boyut olarak, Tanrı'nın dünyaya karışı eylemsel kayıtsızlığı da konuşulmalıdır. Din felsefesinin temel konularından kötülük probleminin ateist tezleri, Camus'un ateizminin önemli argümanlarındadır. Kierkegaard'ın aksine Camus, Tanrı'nın kötülüklerle karşı ilgisizliğini O'nun ontolojik yokluğu için bir delil olarak kabul eder. Filozofa göre henüz var olan kötülükler karşısında pozitif bir eylemi görülmemiş Tanrı'dan gelecekle ilgili iyimser

beklentilere girmek fazlaca olacaktır. Camus'a göre mantıksal planda Tanrı fikrinin kabul edilebilir tek dayanağı özgürlük problemiyle ilgilidir. İnsanın özgürlüğü hakkındaki tek tözsel dayanak Tanrı'nın olmadığıyla ilgili rasyonel fikirdir. Aksi halde Tanrı'nın varlığı kabul edildiğinde özgürlük hakkında konuşmak tümüyle olanaksız olacaktır. Camus şu cümleleriyle Tanrı, kötülük ve özgürlük problemini kısa yolda toparlayarak hedefi olan yöne doğru ilerler. *“Tanrı önünde, bir özgürlük sorunundan çok, bir kötülük sorunu vardır. Seçeneği biliyoruz; ya özgür değiliz ve kötülükten her gücü elinde tutan Tanrı sorumludur; ya özgür ve sorumluyuz, ama Tanrı her gücü elinde tutmamaktadır.”* (Camus, 1997: 63). Camus'a göre durum karşısında insanın Tanrı'ya inanması için akıl ve insanlıktan vazgeçmesi gerekir (Gündoğan, 2009).

Camus'un Tanrı ve metafizik üzerine zikrettiği tüm bu görüşler, onu azılı bir Tanrı düşmanı mı yapmaya yeter mi? Tanrıyı reddetmiş olmakla Camus, bazı ideolojik söylem ve politik pratiklerde açığa çıkan dışlaştırıcı, ötekileştirici, kavgacı bir Tanrı karşıtlığına tutulmuş mudur? Camus'un ateizmi bu anlamda politik ateizmin yıkıcı dünya görüşleriyle uyuyor mu? Aksi durumda söz konusu tanrı tanımazlık olumlu bir dünya görüşünü onaylayacak karaktere sahip midir? Şimdi bu sorulara cevap aramak için Camus'un konuyla ilgili görüşlerini inceleyelim.

4. SISYPHOS VE BİR YARATMA EYLEMİ OLARAK SANAT

Albert Camus'un kendini ifade ediş biçimindeki en problematik yan, söz konusu biçimin filozofun eserlerini yüzeysel okumalara kapalı kılmasıdır. Bu hassasiyet gözetilmediği takdirde filozofun temel felsefesi yanlış anlaşılabilir. Örneğin Camus'a yakıştırılan kötümser dünya görüşü çoğunlukla bu tür okumaların bir çıktısı olarak düşünülebilir. Hiç kuşkusuz dünya-saçma-insan-anlam ilişkisine dair filozofun söyledikleri ilk bakışta olumsuz bir bakış açısını yansıtır niteliktedir. Özellikle romanlarında karakterlerinin dünyayla kurmuş oldukları olumsuz ilişki, detaylı bir edebi analiz yapmaktan yoksun okuyucuyu kötümser yönde etkileyebilmektedir.

Peki, işin içine edebi sanatların da girmesiyle karmaşık bir hal alan Camus'un felsefi perspektifini sağlam bir ontolojik zeminde toparlamak mümkün müdür? Kanaatimizce bu soruya cevap verebilmek için öncelikli olarak yapılması gereken önemli bir iş vardır: Camus'un insan-yaşam ilişkisini açıklarken başvurduğu saçma/absürt/uygunsuz gibi kavramların olumsuz niteliklerinin yarattığı problemleri ortadan kaldırmak. Bunun için Camus'un olumsuzlayıcı bir felsefi perspektifi reddettiğini kanıtlayan sayısız argümanı bir dizi halinde sunmak mümkündür. Ancak burada genişletme şansı olmayan bu konuya verilecek basit bir örnek, filozofun bakış açısını göstermek için yeterli olacaktır. Camus *“Başkaldıran İnsan”* adlı eserde dünyanın ontolojik niteliğini olumlayan kısa ancak aksiyom niteliğindeki şu cümleyle pesimizden ne kadar uzak olduğunu net bir şekilde gösterir: *“Dünya güzeldir ve onun dışında hiç kurtuluş yoktur.”* (Camus, 2015: 59). Bu kısa alıntı Camus'un dünya görüşünü özetlemede birkaç acıdan oldukça özeldir. Öncelikle bu ifade Camus'un düşüncesine yüklenen pesimist eleştiriye olumsuz yönde net bir yanıt verir. İkincisi, Camus'un felsefesini dünyada konumlandırır. Buna göre dünya, kendisine aşkın farklı bir varlık boyutuna ihtiyaç duymaksızın tüm anlam katmanının kaynağıdır. İnsanla ilişkisi absürt de olsa son kertede dünya, yaşamsal deneyimin tek ve yegane zeminidir. Bu ontolojik çerçeveden hareketle Camus, yaşam dışı tüm referans sistemlerini yadsır. Ona göre yaşamın kapsayıcı gücü tüm varlık boyutunu kat etmede her şeye aşkındır. Filozof *“Düğün ve Yaz”* adlı eserinde dünyanın bu niteliğini şu şekilde ifade eder: *“Bu dünyada en saygı duyduğum değer olan yaşamın hiçbir şeyini yadsımayan bir yaşama istediğidir bu.”* (Camus, 1983: 127).

Dünya'nın tek varlık zemini olduğunu bu şekilde netleştirdikten sonra, absürdün olumsuz imleyen kavramsal bir seçim olmadığı açığa çıkmış olur. Camus için absürt, kavramın etimolojik yapısından kaynaklanan olumsuz niteliğinin aksine saf anlamda ontolojik bir duruma işaret eder. Buna göre insan-dünya arasındaki ilişkinin absürtlüğü yadsınması gerekmeyen ontik bir *“uygunsuzluğun”* ifadesidir. Filozofa göre öncelikle bilinmesi ve kabul edilmesi gereken şey bu durumun tümüyle sıradanlığıdır (Camus, 2013b: 31). Apaçık bu sıradanlık karşısında insana düşen onu kendinde haliyle temaşa etmektir (Camus, 1997: 68). Absürdün temaşasına yönelik bu ilksel girişim, insanın kaçınılmaz yazgısını anlaması için de bir tür ön zorunluluktur.

Camus, yazgı temelli felsefi projesini şekillendirmek için mitoloji tarihinin meşhur kahramanı Sisyphos'a atıf yapar. Filozofun söz konusu atfının önemini anlamak için Sisyphos'a kısaca değinmek gerekebilir. Sisyphos adına ilk kez Homeros'un *Odyssea*'sında rastlanır. Tanrılara karşı işlediği suç nedeniyle tıpkı Prometheus gibi cezaya çarptırılan Sisyphos, insanlara olan ilgisiyle dikkat çeker. *Odyssea*'nın ilgili yerinde Sisyphos'un acı hikâyesinden şu şekilde bahsedilir:

Sisyphos'u gördüm korkunç işkenceler çekerken: yakalamış iki avcuyla kocaman bir kayayı ve de kollarıyla bacaklarıyla dayanmıştı kayaya, habire itiyordu onu bir tepeye doğru, işte kaya tepeye vardı varacak, işte tamam, ama tepeye varmasına tam bir parmak kala, bir güç itiyordu onu tepeden gerisin geri, aşağıya kadar yuvarlanıyordu yeniden baş belası kaya, o da yeniden itiyordu kayayı tekml kaslarını gere gere, kopan toz toprak habire aşarken başının üstünden, o da habire itiyordu kayayı, kan ter içinde (Homeros, 2019: 204).

Azra Erhat'a göre mitolojik anlatılarda Sisyphos'un öne çıkan en önemli özelliği fazlaca kurnaz oluşudur. Söz konusu kurnazlık onun aynı zamanda oldukça akıllı olduğunun da bir göstergesidir. Hakkında anlatılan meşhur iki hikâyeye onun akıllı oluşundan kaynaklı kurnazlığını betimlemede oldukça başarılıdır. Bunlardan ilkinin önemi mitoloji tarihindeki bir belirsizliği de açığa çıkarır. Malum olduğu üzere mitolojik edebiyatın en akıllı karakterlerinden birisi Odysseus'tur. Hâkim inanişta Laertes'in oğlu olarak bilinen Odysseus, gerçekte akli melekelerini kendisinden aldığı Sisyphos'un oğludur. Ancak bu oğul edinme tahmin edilebileceği gibi meşru yollardan olmamış, Sisyphos'un kurnazca planladığı bir aldatma neticesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca Tanrıları kızdırmaya yeterli bu aldatma Sisyphos'un tek suçu da değildir. O, suçun çok daha beterini Zeus'a karşı işler. Söylenceye göre Zeus, Tanrı Asopos'un kızını kaçırdığında Sisyphos onu görür ve bu bilgiyi küçük bir fayda karşılığında Asopos'a verir. Sırrı açığa çıkan Zeus çok kızar ve Sisyphos'u ölüme yollar. Ancak Sisyphos kurnazca bir hareketle başına gelen ölüm cezasından kurtulmayı başarır. Fakat bu sefer mitoloji tarihinde kendisini kült bir karaktere çevirecek yazgıya maruz kalır. Ölümden kaçabilmiştir ancak sırtına yüklenen devasa kayayı her gün dağın tepesine çıkarmakla görevlendirilmiştir. Sisyphos sabahtan akşama kadar kayayı iterek zirveye çıkarır, ancak her seferinde kaya yeniden aşağıya yuvarlanır. Sonsuza kadar devam edecek bu yazgı, Sisyphos'un kendisiyle barışmak ve kabul etmek zorunda kalacağı bir ceza olarak tarihe geçer (Erhat, 1996: 272-273).

Camus için Sisyphos'un hikâyesi, insan-dünya ilişkisinin saçmalığına verilebilecek pratik ve bilişsel yanıtın en güzel örneğidir. Sisyphos'un yazgıyla ilişkisinde Camus'un dikkatini çeken şey, tanrının başına geleni fark edip, yaşananlara olumsuz anlamlar yüklemeye eğilimli bilincini olayın dışında tutmasıdır. Camus'a göre bu farkındalık ya da yazgıyı olumlama edilgen bir kölelik tutumu değildir. Aksine, yaşamda kalmanın kendisini bir direnç nesnesine çeviren bu tutum bir "başkaldırı" eylemidir (Camus, 1997: 130). Ancak bunun tam anlamıyla bir direniş eylemine dönüşmesi için başkaldırının önemli bir özelliğe sahip olması gerekir: *Yaratıcılık*.

Camus'un başkaldırı felsefesi, dünya-insan ilişkisinin yaratıcılıkla ilgili boyutunu anlamada, absürdizmin ikinci adımı olarak okuyucu karşısına çıkar. Filozofa göre, absürdün Sisyphosça olumlanmasının ardından ikinci aşamada gerçekleşmesi gereken şey, dünyanın tinsel bir müdahaleye maruz bırakılmasıdır. Metafizik, teolojik, ideolojik tüm aşkınlık referanslarından yoksun bu tinsel müdahale ilk bakışta paradoksal gözüktür. Ancak, Camus için rasyonel bir yaratıcılık tam da adı geçen bu unsurlardan arınmış bir tinsellikte mümkündür. Camus, bu noktada söz konusu iddiasının doğruluğunu göstermek için dünyayı düzeltmeye çalışan diğer iki türden başkaldırı biçiminden bahseder. Ona göre metafizik ve tarihsel başkaldırı modelleri her şeyden önce olumsuz karakteriyle yaşamın ontolojik karakterinin dışındadırlar. Her iki başkaldırı da mevcut durumu yadsıyıcı nitelikleriyle dünya ve insana aşkın bir inancı dikte ederler. Buna göre metafizik başkaldırı aşkın referans kaynaklarına göre yaşamı yargımlarken, tarihsel başkaldırı ideolojik hedefleri için insanı yok etmeyi göze alır (Foley, 2008: 88-89). "Başkaldıran İnsan"daki tarihsel eleştiri bu konuda oldukça dikkat çekicidir: *"Tanrı öldüğüne göre, dünyayı insanın kendi güçleriyle değiştirip düzenlemek gerekir. İlenç gücü buna yetmediğine göre, silah gerekir, tümün fethi gerekir. Devrim her şeyden önce de özdekçi olduğunu ileri süren devrim, doğaötesi bir haçlı seferinden başka bir şey değildir."* (Camus, 2013a: 134).

Camus, adı geçen başkaldırı modellerinin yaratıcılıkla ilgili olumsuz yönlerinden uzun uzun bahsetmekten çekinmez. Ancak, söz konusu tüm bu olumsuzluklar onu başkaldırmanın zorunluluğunda da vazgeçirememiştir. O, neredeyse teorik imkânsızlığına rağmen tıpkı Sisyphos gibi olumlu bir felsefe üretebilmenin gayretiyle çabalamaya devam eder. Bu çabalar neticesinde Camus'un çıkarımı, dünya-insan ilişkisine içkin absürdün yaşama anlam verecek şekilde dengelenebilmesinin mümkün olduğu yönündedir. Filozofa göre metafizik ya da tarihsel başkaldırıların öne sürdüğü şekliye, yaşamı mutlak anlamda yadsıyan olumsuzlayıcı bir bakış açısı absürtle ilişkide zorunlu değildir. Bunların dışında bir diğer başkaldırı modeli daha vardır ki o, her iki modelden farklı olarak yaşamı olumlayan yönüyle dikkat çeker: *Sanatsal yaratıcılık*. Filozofa göre diğerlerinden özde bir farkla sanatsal eylem, absürtle hiçbir şekilde bir ortadan kaldırma ilişkisine girmez. Sanatsal eylem absürdü ne tüm boyutlarıyla kabul edip ona boyun eğer, ne de onu reddederek yok etmek için girişimde bulunur (Camus, 2013a: 305). Ancak söz konusu olumsuzlukların sanatsal eylemle arasındaki farkın özü yakalanmak istenirse şunu söylemek doğru olur:

20. yüzyılın sanatı tıpkı devrim gibi nihilist durumun sonucudur. Dolayısıyla hem sanat hem de devrim benzer kaygıların ürünleridir. Ancak sanatı devrimden farklı kılan yaratıcılıktır. Sanatta başkaldırı, eleştiri ya da yorumda değil, gerçek yaratma eyleminde belirir; bu nedenle de sanat kendisini devrim, terör ya da tiranlıkla değil ancak bir uygarlıkta doğrulayabilir (Cebir, 2022: 96).

Sanatın söz konusu ilişkide ontolojik zorunluluğu, dünyanın sanata ihtiyaç duyan kapalılığıdır (Camus, 2013a: 299). Camus'a göre dünya oluşu şekliyle tamamlanmış, dolayısıyla dönüştürülüp yenilenemez olsaydı, sanatın varlığı ya da her hangi bir türde yaratıcı etkinlik mümkün olamazdı. Oysa dünya kendinde haliyle bu durumun tam tersi bir eksiklik içindedir. Bir anlamdan yoksundur ancak insan sayesinde eksik olan anlam yaratılabilir. *“Uyumsuz dünyada mantıksal bir çözüm bulamayacağını anlayan insan, yaşamın gerçekliğine bu şekilde yaklaşmaktan vazgeçerek sanatla birlikte imgenin olanaklarını bulur. Sanatın en önemli katkısı sonsuzluğa mahkûm edilmiş insan için, içinde bulunduğu tutsaklıktan özgür bir dünya imgesi yaratabilmesidir.”* (Gülsün, 2019: 116).

Camus'a göre insan-dünya uyumsuzluğunu yaşama anlam katacak şekilde dengeleyebilme kapasitesine sahip tek etkinlik sanattır (Şerifoğulları, 2021: 63). Sanatsal yaratıcılık sayesinde yaşam tüm absürtlüğüne rağmen sürdürülebilir; çünkü sadece sanat yaşamı tinsel bir şekilde dönüştürebilir. Bunu gerçekleştirme kapasitesinden yoksun metafizik ve tarihsel başkaldırıları, ortak bir özellik olarak dönüştüremeyeceklerine inandıkları dünyayı yadsırlar. Oysa sanat yaratıcı gücü sayesinde yaşamı mutlak anlamda yadsımadan onu yenileyerek dönüştürmeyi başarır (Camus, 2013a: 299). Camus'a göre bu yaşamın çoğaltılması ve dünyanın daha yüksek güzelliklere doğru devindirilebilmesi için zorunlu bir etkinliktir. Camus, yaşamı anlamlı kılacak sanatsal etkinliğin bu zorunluluğunu şu şekilde dile getirir:

Elbette sanat tek başına doğruluk ve özgürlük getirecek bir dirilişi sağlayamaz ama sanat olmadıkça bu diriliş biçimini bulamaz, bulamayınca da hiçbir şeye benzemez. Kültür ve onun gerektirdiği bağıntılı özgürlüğün bulunmadığı toplum ne kadar düzenli olursa olsun bir vahşi ormandır. Onun için de her gerçek sanat yaratışı yarın için bir muştudur (Camus, 1998: 73).

Gelinen bu noktada Camus'un *“dünyayı yeniden yaratma”*ya (Camus, 2013a: 95) yönelik sanatsal eylemle kastettiği şeyin pratik anlamda ne ifade ettiğine bakmak yerinde olacaktır. Camus'a göre merkezi tema, dünyayı farklı boyutlarda çoğaltmak olduğu sürece bu konuda en yetkin sanatsal eylem roman üretimidir (Camus, 2013a: 254). Diğer sanat dalları örneğin resim, heykeltıraşlık, müzik bunlarda kuşkusuz dünyayı insanın farklı boyutlarıyla deneyimlemesinde son derece önemli etkinliklerdir. Ressamın eskizini yaratırken gerçekte yapmaya çalıştığı şey dünyada kendisine eksik gelen bir şeyin estetik formunu hayata kazandırmaktır. Aynı şekilde heykelde sanatçı kaybını hissettiği bir oluş biçiminin üç boyutlu halini yaratır. Tüm sanat dalları bu ortak öz çerçevesinde dünyayı değiştirme yönünde katkı sunarlar.

Camus, tüm sanat disiplinlerini bir başkaldırı eylemi olarak kabul ettikten sonra romana özel bir yer verir. Cebir, Camus'un romana yüklediği bu özel anlamı şu şekilde dile getirir:

Roman sanatı Camus'ya göre başkaldırı ruhuyla aynı zamanda doğar ve aynı isyan tutkusunu estetik düzlemde sürdürür... Romanın dünyası, bildiğimiz dünyanın aynısıdır aslında; çünkü acı, illüzyon, aşk, kahramanların zayıflıklarıyla güçleri de aynıdır, fakat onlar kaderlerini acı sona kadar kovalayabilirler, tutkularını sonuna kadar yaşayabilirler. Bu nedenle roman, her hangi bir kadere uyabilecek olasılıklar yaratarak varoluşa rekabet eder ve geçici olarak ölümü yener (Cebir, 2022: 95).

Romanın ölümü yeneceğiyle ilgili cümlelerin gücü, Camus'un bu sanat formuna verdiği önemin bir göstergesi olarak oldukça yetkindir. Yenidünyanın yaratılmasında yazgıya yaptığı olumlu müdahaleyle roman, eski yaşam alışkanlıklarının sorgulanmasını ve insan-dünya arasındaki absürdün yeniden dengelenmesini sağlar. Akışın bir gereği olarak her şeyin değişmekte olduğu dünyada bu dengenin her daim yenilenmesi gerektiği açıktır. Camus'un aşkın, mutlak, değişmez, ideal formları reddeden genel felsefesinde, yaşam akışkan haliyle sürekli bir değişime tabidir. Bu ontolojik durum her yeni evrede, insan-yaşam-absürt dengesinin yeniden balans edilmesini zorunlu kılar. Roman, hayata nüfuz edebilen yapısıyla değişmekte olan ana nüfuz ederek, ihtiyaç duyulan yaşam absürt ilişkisini yeniden kurar. Bu çerçevede *“bir roman eylemin biçimle donatıldığı, yaşamın kader görünümü aldığı bir evrendir.”* (Cebir, 2022: 95).

5. SONUÇ

Ateizm problemi din felsefesinin başka birçok sorununa konusuna kıyasla, gündelik hayatın aksiyoner yönünden daha çok etkilenmektedir. Camus'un ifadesiyle ontoloji problemi bugün hala insanları öldüremezken, dinamik hayatın ortaya çıkan yeni sorunları Tanrı problemini canlı tutmaktadır. Özellikle hayatı, geçmiş kuşaklardan devralacak genç nesiller yaşadıkları zamanın problemleri çerçevesinde Tanrı kavramını yeniden düşünmek zorunda kalmaktadırlar. Tek başına bu tür bir geri plan bile din felsefesinin ateizm tartışmalarını genişletmede etkin bir rol üstlenebilmektedir.

Ateizm probleminin yapısından kaynaklanan söz konusu bu canlılık, problemin tartışma boyutlarının çoğaltılmasını gerekli kılmaktadır. Yeni zamanın şartlarına bağlı olarak ortaya çıkan kimi sorunlar, çoğunlukla başka zaman dilimlerine uygun tartışma model ve yöntemlerini işlevsiz hale getirebilmektedir. Bu çerçevede burada tartışılan Camus'un felsefi ateizmi, farklı bir boyuttan inceleme konusu edilmiştir. Buna göre filozofun ateist argümanlarının tartışmasına odaklanmayan bu çalışma, genel planda, ateist bir düşünürün düşünce biçiminin nasıl geliştiğini anlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede tanrısız bir düşüncenin dünya-insan-varoluş ilişkisini nasıl anladığı, tanrısız bir bakışın olumlu bir yaşam felsefesi üretip üretemeyeceği konu edinilmiştir.

Albert Camus'un felsefesi çoğunlukla ateist bir felsefeden beklenenin aksine olumlamacı bir felsefedir. Filozofun genel üslubu gereği kimi zaman nihilizmi andıran bu felsefe, kötümser bakış açılarını reddederek dünya-insan-varoluş ilişkilerini olumlar. Camus'a göre esas olan güzelliştir ve güzelliğin insan emeğiyle çoğaltılması mümkündür. Ontolojik planda insan ve dünya arasında var olan uyumsuzluk, güzelliğin imkânı önünde bir engel olarak görülebilir. Özellikle Tanrı gibi akıllı bir tasarımcının olmadığı evrende, güzelliğin ontik imkânı oldukça tartışmalıdır. Ancak Camus'a göre insan-yaşam ve güzellik arasında kurulacak bir denge için aşkın bir Tanrı'nın varlığı zorunlu değildir.

Camus, tanrısız bir evrende insan-dünya arasındaki ilişkinin uygunsuzluğunu dengeleyecek, varlığı olumsuzlamayıp, varoluşu kötülemeyecek iki felsefi bakış açısı önerir. Bunlardan ilki filozofun antik mitolojide köklerini bulduğu yazgıcı bakıştır. İkincisi ise dünyada insan varoluşunu anlamlı kılacak, dünyanın yaşanabilir bir hale gelmesini sağlayacak sanatsal yaratıcılıktır. Her iki bakış açısı da birbirini tamamlar; çünkü sanatsal yaratıcılığın gerçekleşebilmesi için öncelikle mevcut oluşun yadsınmadan olumlanması gerekir.

Camus'a göre insan, aşkın bir tanrıya ihtiyaç duymaksızın sanatsal yaratıcılığın sunduğu imkânlar çerçevesinde, kendi ve dünya arasındaki absürt ilişkiyi düzenleyebilir. Sanat eserleri sundukları formlarla yaşamın farklı boyutlarını sıradan insana tanıtır. Camus'a göre bu durumun en açık örnekleri roman sanatında mevcuttur. Yaşamın tüm boyutlarına ulaşılma kapasitesiyle roman, insan varoluşuna dünyada mevcudiyetin çok boyutlu ve değişken olabileceğini sunar. Camus için bu, dünya-insan ilişkisinin yeniden ve farklı biçimlerde yaratılabilmesinin olanağıdır.

Görüldüğü gibi Camus'un felsefesi odağına ateizmi almış bir felsefe olmaktan çok, tanrısız yaşamın nasıl anlamlı hale getirilebileceğini kendisine mesele edinmiş bir felsefedir. Camus için mevcut ontolojik sabit, insanın dünyada olduğu ancak bilinçli olması nedeniyle diğer varlık boyutlarından ayrıldığıdır. Filozofa göre, ontolojik bu kopukluk, mevcuda aşkın bir referans sistemine başvurmadan sadece dünyaya ait ölçülere bağlı kalarak izale edilebilir. İnsana sunduğu alternatif varoluş boyutlarıyla sanatsal yaratıcılık, söz konusu bu dengelemenin yegâne ve saf imkânıdır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, B. (2014). *Etik bağlamda Albert Camus'nün başkaldırı felsefesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi.
- Aydın, S. M. (1999). *Din felsefesi*. İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Camus, A. (1957, December 10). *Albert Camus' speech at the Nobel Banquet at the City Hall in Stockholm, Sweden*, <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1957/camus/speech/>
- Camus, A. (1983). *Düğün ve yaz*. Ramiz Dara (Çev.). Bayraktar Yayınları.
- Camus, A. (1997). *Sisifos söyleni*. Tahsin Yücel (Çev.). Can Yayınları.
- Camus, A. (1998). *Denemeler ve bir Alman dostu mektuplar*. Selahattin Eyuboğlu & Vedat Günyol (Çev.). Say Yayınları.
- Camus, A. (2013a). *Başkaldıran insan*. Tahsin Yücel (Çev.). Can Yayınları.
- Camus, A. (2013b). *Özgürlük ve devrim*. Gülser Erçel (Haz.). Kafekültür Yayıncılık.
- Camus, A. (2015). *Düğün-Bir Alman dostu mektuplar*. Tahsin Yücel (Çev.). Can Sanat Yayınları.
- Cebir, B. Ö. (2022). *Nietzsche ve Camus'de başkaldırı*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Erdem, H. (1999). *Bazı felsefe meseleleri*. Hü-Er Yayınları.
- Eren, G. (2011). Albert Camus: Yabancı ve Sisifos söyleni 'Duygusal bir deney olarak saçmanın düşünsel bir kavrama yükselişi.' *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(46), 61-74.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Foley, J. (2008). *Albert Camus from the absurd to revolt. United Kingdom: Taylor & Francis Group*. <https://ebookcentral.proquest.com/lib/suleyman-ebooks/reader.action?docID=1886845>
- Gülsün, F. (2019). *Albert Camus felsefesinde uyumsuzluk ve intihar*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kırıkkale Üniversitesi.
- Gündoğan, O. A. (2009, Mart 15). *Albert Camus (1913-1960)*. <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Makale/Ali-Osman-Gundogan-Albert-Camus.pdf?i=1>
- Homeros. (2019). *Odyseia*. Azra Erhat & A. Kadir (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İmamoğlu, T. & Yazoğlu, R. & Başçı, V. (2020). *Din Felsefesi*. Eser Yayınları.
- Koç, E. (2016). Albert Camus'nün saçma felsefesi: Caligula, Yabancı ve Sisifos söyleni. *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 1-19.
- Şerifoğulları, G. (2021). *Albert Camus perspektifinden saçma, yabancı, başkaldırı, özgürlük kavramlarının türk sinemastıyla serimlenişi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Şişman, B. (2006). Küreselleş(tir)me karşısında bir olanak olarak başkaldırı ve Albert Camus. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (6), 48-58.
- Taylan, N. (2000). *Düşünce tarihinde Tanrı sorunu*. Şehir Yayınları.
- Tiberghien, E. (2017). *Albert Camus: Existentialism, the absurd and rebellion*. Rebecca Neal (Translated). French: Lemaitre Publishing. <https://ebookcentral.proquest.com/lib/suleyman-ebooks/reader.Action?docID=5165012>
- Yıldıztaş, B. (2010). *Jean-Paul Sartre'da ve Albert Camus'da özgürlük kavramı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Yücefer, H. (2005). Deleuze'ün Bergsonculuğuna giriş. *Bergsonculuk içinde* (s. 7-50). Otonom Yayıncılık.